

Effecten van scenario's met betrekking tot blurring alcoholverkoop en alcoholverbruik

Verkenkende studie

Opdrachtgever: ZonMw

Rotterdam, 10 mei 2016

Effecten van scenario's met betrekking tot blurring alcoholverkoop en alcoholverbruik

Verkennde studie

Opdrachtgever: ZonMw

Rotterdam, 10 mei 2016

Over Ecorys

Met ons werk willen we een zinvolle bijdrage leveren aan maatschappelijke thema's. Wij bieden wereldwijd onderzoek, advies en projectmanagement en zijn gespecialiseerd in economische, maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkeling. We richten ons met name op complexe markt-, beleids- en managementvraagstukken en bieden opdrachtgevers in de publieke, private en not-for-profitsectoren een uniek perspectief en hoogwaardige oplossingen. We zijn trots op onze 85-jarige bedrijfsgeschiedenis. Onze belangrijkste werkgebieden zijn: economie en concurrentiekracht; regio's, steden en vastgoed; energie en water; transport en mobiliteit; sociaal beleid, bestuur, onderwijs, en gezondheidszorg. Wij hechten grote waarde aan onze onafhankelijkheid, integriteit en samenwerkingspartners. Ecorys-medewerkers zijn betrokken experts met ruime ervaring in de academische wereld en adviespraktijk, die hun kennis en best practices binnen het bedrijf en met internationale samenwerkingspartners delen.

Ecorys Nederland voert een actief MVO-beleid en heeft een ISO14001-certificaat, de internationale standaard voor milieumanagementsystemen. Onze doelen op het gebied van duurzame bedrijfsvoering zijn vertaald in ons bedrijfsbeleid en in praktische maatregelen gericht op mensen, milieu en opbrengst. Zo gebruiken we 100% groene stroom, kopen we onze CO₂-uitstoot af, stimuleren we het ov-gebruik onder onze medewerkers, en printen we onze documenten op FSC- of PEFC-gecertificeerd papier. Door deze acties is onze CO₂-voetafdruk sinds 2007 met ca. 80% afgenomen.

ECORYS Nederland B.V.
Watermanweg 44
3067 GG Rotterdam

Postbus 4175
3006 AD Rotterdam
Nederland

T 010 453 88 00
F 010 453 07 68
E netherlands@ecorys.com
K.v.K. nr. 24316726

W www.ecorys.nl

Samenvatting	5	
1 Inleiding	7	
1.1 Aanleiding van de verkennende studie	7	
1.2 Doel van de verkennende studie	7	
1.3 Leeswijzer voor deze studie	7	
2 Methoden	9	
2.1 Literatuurstudie	9	
2.2 Interviews	9	
3 Wettelijk kader	11	
3.1.1 Belangrijkste ontwikkelingen binnen de Drank- en Horecawet	11	
4 Samenhang blurring, alcoholbeschikbaarheid, alcoholconsumptie, gezondheid en veiligheid	13	
4.1 Effecten van alcoholbeschikbaarheid op de gezondheid	13	
4.2 Effecten van alcoholbeschikbaarheid op de openbare orde	14	
4.3 Effecten van alcohol beschikbaarheid op jongeren	15	
4.4 Economische effecten van blurring	15	
5 Scenario's	17	
5.1 Scenario 1: Consumptie van alcohol ter plaatse	17	
5.2 Scenario 2: Consumptie van alcohol elders	18	
5.3 Internationale vergelijking	19	
5.3.1 België	20	
5.3.2 Verenigde Staten	21	
5.4 Korte samenvatting	22	
6 Conclusies en mogelijkheden voor verder onderzoek	23	
6.1 Conclusies	23	
6.2 Mogelijkheden voor vervolgonderzoek	24	
6.2.1 Omvang blurring en bepaling effecten van beide scenario's	25	
6.2.2 Decentralisatie, handhaving en wetgeving	25	
Bijlage I	Definities gebruikt in de studie	27
Bijlage II	Gesprekspuntenlijst	29
Bijlage III	Artikelen 12, 13, 14, 15, 18 en 35 van de Drank- en Horecawet	31
Bijlage IV	Samenvatting literatuur	33

Samenvatting

De laatste jaren verschijnen overal in het Nederlandse straatbeeld commerciële concepten die gebaseerd zijn op blurring. In algemene termen betekent blurring branchevervaging; de integratie van branches die zich bezig houden met de distributie van voedings- en genotmiddelen.

ZonMw heeft aan Ecorys gevraagd om een verkennende studie uit te voeren rondom *blurring in relatie tot alcoholverkoop en gebruik*. Middels een uitgebreide literatuurstudie en interviews met diverse experts uit het veld heeft deze verkennende studie de informatie in kaart gebracht met betrekking tot een tweetal scenario's:

1. Vormen van blurring die leiden tot integratie van horeca en retail (scenario 1: *alcoholconsumptie ter plaatse*);
2. Vormen van blurring die leiden tot verkoop van alcohol (scenario 2: *consumptie elders*).

In deze samenvatting lichten we de belangrijkste bevindingen van dit rapport kort toe.

Samenvatting samenschap blurring, alcoholbeschikbaarheid, alcoholconsumptie, gezondheid en veiligheid:

- De literatuurstudie heeft geen informatie opgeleverd t.a.v. de relatie tussen blurring en de alcoholbeschikbaarheid. De bestaande literatuur gaat wel uitgebreid in op de relatie tussen de beschikbaarheid van alcohol en alcoholconsumptie, en diens effecten op de volksgezondheid, openbare orde en alcoholgebruik onder jongeren;
- Wetenschappelijk bewijs toont aan dat er een positieve relatie bestaat tussen de alcoholbeschikbaarheid – bijvoorbeeld gemeten in het aantal en de spreiding van verkooppunten en de openingstijden van winkels – en alcoholconsumptie;
- Een verhoogde alcoholconsumptie resulteert in gezondheidsklachten, schade en/of problemen t.a.v. de openbare orde. Deze relatie is in meerdere (wetenschappelijke) studies aangetoond. Deze studies controleren tevens voor andere, externe, factoren (bijvoorbeeld een lage socio-economische status);
- De economische effecten van blurring kunnen nog niet in kaart worden gebracht wegens een gebrek aan cijfers betreffende de omvang van blurring. Het is wel aannemelijk dat de retailzaken die horecafunctie integreren nog meer gaan concurreren met de horeca dan nu het geval is, indien blurring, en dan met name het eerste scenario, wordt toegestaan. Dit zou namelijk betekenen dat de retailzaken die horecafunctie integreren ook alcoholhoudende dranken mogen gaan schenken.

Samenvatting scenario's:

- Het eerste scenario betreft horecaondernemingen die een verbreding naar retail zoeken en retailzaken die een verbreding naar horeca zoeken (zowel *om niet* als tegen betaling). Het toestaan van dit scenario zal waarschijnlijk leiden tot een toename in alcoholbeschikbaarheid, waarbij er meer nadruk op handhaving komt te liggen. Normalisatie en oneerlijke concurrentie zijn punten van aandacht voor dit scenario volgens de geïnterviewden;
- Het tweede scenario betreft de verkoop van alcohol voor consumptie elders door retailzaken. Een deel van de geïnterviewden geeft aan dat het niet zeker is of de alcoholconsumptie onder dit scenario zal toenemen. Hierdoor wordt dit scenario als minder problematisch gezien dan het eerste scenario (consumptie ter plaatse). Het “zien drinken doet drinken” effect vindt niet plaats bij het tweede scenario;

- De economische effecten van de scenario's en in het bijzonder de oneerlijke concurrentie tussen retailzaken die horecafunctie integreren en horeca zullen zwaarder wegen in het eerste dan in het tweede scenario;
- In internationaal perspectief (België en Verenigde Staten) wordt blurring in relatie tot alcohol niet gezien als een discussiepunt. Er is ook geen wetenschappelijk onderzoek in deze twee landen gevonden over blurring in het algemeen en de twee scenario's in het bijzonder. De herziene alcoholwetgeving in België staat bijvoorbeeld niet stil bij het verschijnsel blurring;
- Het is momenteel niet vast te stellen wat voor daadwerkelijk effect beide scenario's zullen hebben op de beschikbaarheid van alcohol, aangezien hier geen gegevens over voorhanden zijn. Het is niet duidelijk of de integratie van horeca en retail en de mogelijkheid voor winkels om alcohol te verkopen voor consumptie elders zullen leiden tot meer alcoholbeschikbaarheid in de vorm van bijvoorbeeld aantal verkooppunten, een hogere dichtheid van het aantal verkooppunten en/of veranderende openingstijden. Het toestaan van consumptie van alcohol ter plaatse zal hoogstwaarschijnlijk leiden tot een toename in het aanbod van alcoholische dranken, hoewel dit niet met zekerheid vast te stellen is.

Samenvatting conclusies en mogelijkheden voor verder onderzoek:

- De omvang van blurring in Nederland is momenteel niet vast te stellen; de cijfers ontbreken. Doordat de omvang van blurring nu niet kwantificeerbaar is, is het ook niet mogelijk om in te schatten hoe blurring zich met betrekking tot de twee scenario's gaat ontwikkelen;
- Mogelijkheden voor een vervolgonderzoek om de effecten van blurring en in het specifiek beide scenario's in kaart te brengen behelzen dataverzameling en een studie naar de effecten van wetgeving.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding van de verkennende studie

De laatste jaren verschijnen overal in het Nederlandse straatbeeld commerciële concepten die gebaseerd zijn op blurring. In algemene termen betekent blurring branchevervaging; de integratie van branches die zich bezig houden met de distributie van voedings- en genotmiddelen. De van oudsher bekende grenzen tussen detailhandel, horeca, ambulante handel (thuisbezorging) en gespecialiseerde takken van de zakelijke dienstverlening, vervagen. Hiervoor komen verschillende mengvormen in de plaats, bijvoorbeeld warenhuizen met een eigen restaurant en horecagelegenheden die streekproducten verkopen.

Blurring kent diverse beleidsaspecten, waaronder de juridische aspecten (wet- en regelgeving), economische aspecten (omzet, marktordening, concurrentie), aspecten t.a.v. volksgezondheid (alcoholgebruik) en openbare orde (overlast). Met het oog op eventuele effecten van blurring op alcoholgebruik¹ is er behoefte aan inzicht in de verschillende scenario's die gevolgd kunnen worden met betrekking tot het beleid ten aanzien van blurring, alsmede de maatschappelijke, volksgezondheid en economische effecten die dergelijke scenario's zouden kunnen hebben. Omdat op voorhand niet duidelijk is of er voldoende informatie beschikbaar is om een dergelijke analyse succesvol uit te voeren, streeft deze verkennende studie ernaar inzicht te verkrijgen in de beschikbaarheid van de benodigde kennis.

1.2 Doel van de verkennende studie

ZonMw heeft in september 2015 Ecorys gevraagd om een inventarisatie te maken van de beschikbare informatie rondom blurring in relatie tot alcoholverkoop en alcoholgebruik.²

Het doel van deze studie is het bijeenbrengen en beoordelen van kennis, gegevens en overige beschikbare informatie die nodig is om de verschillende (maatschappelijke) effecten van scenario's ten aanzien van blurring in kaart brengen. De volgende twee scenario's vormen de rode draad van het onderzoek:

- Het eerste scenario is gericht op vormen van blurring die leiden tot integratie van retail en horeca (*alcoholconsumptie ter plaatse*). Kortom, de winkel die de horecafunctie wil integreren.
- Het tweede scenario is gericht op vormen van blurring die leiden tot verkoop van alcohol (*consumptie elders*). Kortom, de winkel die alcohol verkoopt om mee te nemen.

1.3 Leeswijzer voor deze studie

In [hoofdstuk 2](#) beschrijven we de in deze verkennende studie de gebruikte methoden. Daarnaast bespreekt deze rapportage de beantwoording van de volgende onderzoeksvragen:

1. Wat zijn de belangrijkste wijzigingen in de Drank- en Horecawet (DHW) die van invloed zijn op blurring? [Hoofdstuk 3](#) geeft hiervan een overzicht;

¹ We hanteren het brede begrip alcoholgebruik. We maken geen verschil tussen overmatig alcoholgebruik en/of alcoholmisbruik. Dit is in lijn met de gedachte achter de Drank- en Horecawet.

² In het vervolg van dit document zal de term "blurring" gebruikt worden in plaats van "blurring in relatie tot alcoholverkoop en alcoholgebruik".

2. Wat zijn mogelijke gevolgen op de volksgezondheid, openbare orde en economische effecten van de twee scenario's ten aanzien van blurring? *Hoofdstuk 4* besteedt hier aandacht aan;
3. Het beschrijven van de haalbaarheid om twee scenario's te onderzoeken. *Hoofdstuk 5* gaat hier verder op in, hierbij worden de twee scenario's besproken (tevens effects- analyse) en aangegeven of het mogelijk is deze scenario's verder uit te werken in een vervolgproject. Daarnaast worden deze scenario's vergeleken met internationale voorbeelden van blurring en beide scenario's in België en de Verenigde Staten;

De conclusies en aanbevelingen van deze verkennende studie en mogelijkheden voor vervolgonderzoek komen in *hoofdstuk 6* aan bod.

Een beschrijving van de definities gebruikt in deze studie is te vinden in bijlage 1. Bijlage 2 bevat de gesprekspuntenlijst, zoals gebruikt tijdens de interviews. In bijlage 3 zijn de relevante wetteksten opgenomen en bijlage 4 geeft een samenvatting van de bestudeerde literatuur.

2 Methoden

De basis voor dit rapport bestaat uit een uitgebreide literatuurstudie waarin zowel de wetenschappelijke als de grijze literatuur zijn meegenomen. Daarnaast zijn er verschillende experts geïnterviewd om aanvullende informatie/kennis/bronnen omtrent de twee scenario's en blurring in zijn algemeen te vergaren.

2.1 Literatuurstudie

In de literatuurstudie zijn wetenschappelijke artikelen en literatuur met betrekking tot de beschikbaarheid van alcohol, blurring in relatie tot alcohol, alsmede de effecten die daaruit kunnen volgen (gezondheid, overlast, veiligheid, etc.), onderzocht. Artikelen zijn gezocht m.b.v. Google en Google Scholar. Andere gebruikte bronnen voor de literatuurstudie zijn de database van publicaties verzameld voor het project "Maatschappelijke kosten batenanalyse alcoholconsumptie" en suggesties gedaan door experts tijdens de interviews. Daarnaast is grijze literatuur³ verzameld en bestudeerd om te komen tot een beschrijving van de mogelijke effecten van de beschikbaarheid van alcohol/blurring waar mogelijk met betrekking tot de twee scenario's. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de literatuurstudie o.b.v. wetenschappelijke publicaties weinig resultaten heeft opgeleverd.

Tijdens de desk research werd duidelijk dat de beschikbare literatuur met name ingaat op de relatie tussen de beschikbaarheid van alcohol en alcoholgebruik. In de beschikbare literatuur wordt eveneens gekeken naar de effecten van langdurig overmatig alcoholgebruik. De beschikbaarheid van alcohol is één van de proxies in deze studies. Er is echter geen literatuur gevonden die ingaat op de relatie tussen blurring en beschikbaarheid van alcohol. Het is dus niet mogelijk om aan te geven wat de effecten op de beschikbaarheid van alcohol zijn, indien er vormen van blurring worden toegestaan. Bijlage IV geeft de samenvatting van de gebruikte literatuur weer.

Zoekstrategie

We hebben verschillende websites geraadpleegd; sites van de overheid, onderzoeksinstituten en andere officiële instanties, zowel in Nederland als in de Verenigde Staten en België (o.a. Instituut STAP, Trimbos Instituut, Koninklijk Horeca Nederland, Vereniging voor Alcohol- en andere Drugproblemen, National Institute of Alcohol Abuse and Alcoholism). Een combinatie van de volgende zoektermen is hierbij gebruikt: blurring alcohol retail, vervlechting, horecawet, pilot horecawet, nieuwe pilot gemengde horecabestemming, evaluatie van de Drank- en Horecawet, mix retail food, restricting alcohol outlet density, off on premise alcohol mix, off-premise on-premise alcohol blurring, channel blurring food, wasbar, grocerants en grocerants alcohol availability.

2.2 Interviews

Naast de literatuurstudie hebben wij meerdere face-to-face en telefonische verdiepende interviews (van een à twee uur) met experts gehouden. Het doel van deze interviews was het verifiëren van de bevindingen rondom het thema blurring en de twee scenario's en het verzamelen van extra kennis/informatie.

³ Onder grijze literatuur vallen publicaties die niet goed in bibliografieën zijn terug te vinden, zoals rapporten van officiële instanties, werkdocumenten, 'interne' documenten, doctoraalscripties, populair-wetenschappelijk werk en krantenartikelen.

We hebben de volgende instanties gesproken:

- Trimbos Instituut;
- Instituut STAP;
- Universiteit van Amsterdam;
- Stadsmarinier Rotterdam;
- Koninklijk Horeca Nederland;
- SPF Santé publique – FOD Volksgezondheid (België).

De gesprekpuntenlijst die als leidraad voor het interview is gebruikt, is opgenomen als bijlage 2.

3 Wettelijk kader

De belangrijkste wet in Nederland met betrekking tot het schenken of verkopen van alcohol is de Drank- en Horecawet (DHW). Deze wet geeft aan onder welke voorwaarden er alcohol geschonken mag worden (*consumptie ter plaatse*). Daarnaast geeft de wet aan onder welke voorwaarden er alcohol verkocht mag worden (*consumptie elders*).

3.1.1 Belangrijkste ontwikkelingen binnen de Drank- en Horecawet

De huidige DHW is in werking getreden in 1967. De uitvoering van de wet valt onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). De afgelopen jaren hebben er een aantal grote wijzigingen plaatsgevonden.

De belangrijkste wijzigingen kort op een rij

De wetwijziging van **2000** was onderdeel van een groot alcoholmatigingsbeleid. De aangepaste DHW introduceerde een aantal nieuwe normen die moesten bijdragen aan alcoholmatiging. Daarnaast zijn een aantal bestaande regels aangescherpt. De belangrijkste doelstellingen van de wetwijziging waren gericht op de matiging van alcoholgebruik in het algemeen en matiging van alcoholgebruik in een aantal risicosituaties (bijvoorbeeld in het verkeer) en door kwetsbare groepen (bijvoorbeeld jongeren). Belangrijke elementen waren de verplichte vaststelling van de vereiste leeftijden van 16 en 18 jaar en de toegangseis van 16 jaar voor grote dansgelegenheden. Voor het blurringsvraagstuk zijn o.a. het verbod op het verstrekken van zwak alcoholhoudende dranken bij benzinestations, in personeelskantines en bedrijfsrestaurants en in niet-levensmiddelenzaken van belang.

Aan de wetwijziging van **2013** lagen twee doelstellingen ten grondslag. Ten eerste streefde het kabinet naar een terugdringing van de administratieve lasten en ten tweede naar een vermindering van alcoholgebruik onder jongeren. Om de administratieve lasten terug te dringen zijn een drietal wijzigingen doorgevoerd:

1. De belangrijkste wijziging in het kader van een verlichting van de administratieve lasten is de vereenvoudiging van het vergunningstelsel waarbij minder frequent een nieuwe vergunning aangevraagd hoeft te worden;
2. Het toezicht op de naleving van de DHW is gedecentraliseerd, zodat gemeenten de naleving van de DHW efficiënter kunnen handhaven. De burgemeester mag hier bijvoorbeeld gebruik maken van het recht om de winkelier een alcoholverkoopverbod op te leggen (tussen de 1 en 12 weken) indien deze driemaal in één jaar alcohol heeft verkocht aan jongeren onder de 18 jaar. Gemeenten mogen regels stellen d.m.v. gemeentelijke verordeningen op het gebied van toegangleeftijden en sluitingstijd, de regulering van prijsacties en het beperken van happy hours;
3. Tot slot moet er verplicht door de gemeente een verordening vastgesteld worden om het paracommercialisme⁴ te reguleren, waarbij afspraken gemaakt worden over de tijdstippen van verstrekking van alcohol bij bijvoorbeeld sportverenigingen, kerkgenootschappen en studentenverenigingen.

⁴ Definitie volgens de beleidsnotie paracommercialisme en de DHW: "Paracommercialisme is een vorm van oneerlijke concurrentie door al dan niet op enigerlei wijze gesubsidieerde instellingen die buiten hun doelstelling om horeca- diensten verlenen aan het publiek. Bij dergelijke instellingen kan gedacht worden aan instellingen van recreatieve, sportieve, sociaal-culturele, educatieve, levensbeschouwelijke of godsdienstige aard, zoals ontmoetingscentra, buurthuizen, sportkantines, kerkelijke gebouwen en schoolgebouwen."

De belangrijkste wijziging ten aanzien van het terugdringen van alcoholgebruik onder jongeren is een wetswijziging over de strafbaarstelling van jongeren onder de 16 jaar die in het bezit zijn van alcohol op de openbare weg.

Sinds 2014 is de leeftijdsgrens voor de verkoop van alcoholhoudende dranken verhoogd van 16 naar 18 jaar en zijn jongeren onder de 18, wanneer zij in het bezit zijn van alcoholhoudende drank op de openbare weg en in horecagelegenheden, strafbaar. Gemeenten moeten sinds 2014 een preventie- en handhavingsplan alcohol opstellen met daarin de hoofdpunten van hun beleid betreffende de preventie van alcoholgebruik en handhaving van de DHW.

4 Samenhang blurring, alcoholbeschikbaarheid, alcoholconsumptie, gezondheid en veiligheid

Zoals besproken in paragraaf 2.1 heeft de literatuurstudie geen informatie opgeleverd t.a.v. de relatie tussen blurring en alcoholbeschikbaarheid. Tevens heeft de literatuurstudie geen wetenschappelijke resultaten opgeleverd over blurring, de bijbehorende effecten en/of specifieke informatie die relevant is voor de twee scenario's.⁵ De bestaande literatuur gaat wel uitgebreid in op de relatie tussen de beschikbaarheid van alcohol en effecten op de volksgezondheid, openbare orde en alcoholgebruik onder jongeren. Op basis van de verzamelde gegevens kunnen er geen uitspraken gedaan worden over de directe effecten van blurring op de volksgezondheid, openbare orde en alcoholconsumptie. Door het ontbreken van informatie over de relatie blurring-alcoholbeschikbaarheid, zijn de in dit hoofdstuk gepresenteerde bevindingen slechts een indicatie van mogelijke effecten en geen harde feiten.

Verschillende geïnterviewde experts hebben aangegeven dat blurring hoogstwaarschijnlijk leidt tot een grotere beschikbaarheid van alcohol. Zij geven aan dat dit verband niet wordt verwezenlijkt indien:

- Er een limiet gesteld wordt aan het aantal verkooppunten, of
- Wanneer er een substitutie-effect optreedt waarbij nieuwe “blurring initiatieven” in de plaats komen van bijvoorbeeld de “oude stamkroeg.”

Relatie tussen alcoholbeschikbaarheid en alcoholconsumptie

Alhoewel er geen verband gevonden is tussen blurring en alcoholconsumptie, is er wel een studie gevonden die ingaat op de alcoholbeschikbaarheid - het aantal verkooppunten - en alcoholconsumptie. Popova et al. (2009) tonen aan dat hoe omvangrijker de beschikbaarheid van alcohol in termen van aantal verkooppunten, spreiding en openingstijden van winkels, des te groter de alcoholconsumptie is.

De effecten van verhoogde alcoholbeschikbaarheid op de gezondheid, openbare orde, jongeren en de economische effecten zijn ruim onderzocht in de wetenschappelijke literatuur. In de volgende paragrafen lichten we deze effecten toe en brengen we deze zoveel mogelijk in relatie met de twee scenario's. Hierbij moet wel steeds bedacht worden dat er geen informatie bestaat over de relatie tussen blurring en het alcoholgebruik en dus dat de effecten als gevolg van alcoholbeschikbaarheid niet een op een kunnen worden toegerekend aan het toestaan van blurring initiatieven. De bevindingen vanuit de wetenschappelijke literatuur zijn verder aangevuld met inzichten uit de interviews.

4.1 Effecten van alcoholbeschikbaarheid op de gezondheid

Veel studies nemen alcoholbeschikbaarheid als uitgangspunt om het effect op verschillende socio-economische en biologische factoren te onderzoeken. Alcoholbeschikbaarheid wordt als volgt gemeten:

1. De dichtheid van het aantal alcoholverkooppunten in een vastgesteld gebied, waarbij mogelijk onderscheid wordt gemaakt tussen winkerverkoop en horecaverkoop, of;

⁵ Let hierbij op dat het om blurring gaat zoals in Nederland en in dit onderzoek wordt gedefinieerd.

2. De openingstijden van alcohol verkooppunten, waarbij wederom mogelijk onderscheid wordt gemaakt tussen winkelverkoop en horecaverkoop.

Langdurig overmatig alcoholgebruik, gestimuleerd door de beschikbaarheid van (goedkope) alcohol in winkels, leidt tot meer gezondheidsklachten op de lange termijn. In het meest extreme geval bestaat een positieve relatie tussen alcoholconsumptie en sterftegevallen⁶, waarbij alcoholconsumptie de determinant is voor verschillende chronische aandoeningen.

De relatie tussen het onder invloed zijn van alcohol en het verhoogde risico op persoonlijke ongevallen, in het bijzonder verkeersdeelname, is alom aangetoond (Cherpitel & Ye, 2009) (World Health Organization, 2007) (McLeod et al., 1999).⁷

4.2 Effecten van alcoholbeschikbaarheid op de openbare orde

Een studie uit januari 2015 heeft een schatting gemaakt van de elasticiteit⁸ tussen het aantal horecagelegenheden enerzijds en het aantal geweldsdelicten anderzijds. De analyse is gebaseerd op het aantal verstrekte alcoholvergunningen gedurende een periode van 35 jaar in Kansas, Verenigde Staten (Anderson et al. 2015). De studie laat zien dat een stijging van 10% in het aantal horecagelegenheden resulteert in een toename van het aantal geweldsdelicten met gemiddeld 3% tot 4%. In de analyse wordt gecontroleerd voor context specifieke factoren, bijvoorbeeld door het gebruik van beleidswijzigingen in aangrenzende gemeentes als controlegroep. Naast de studie van Anderson et al. zijn er ook studies die een positieve relatie hebben gevonden tussen de verkoop van alcohol door winkels en geweldpleging. In deze studies is gecontroleerd voor het feit dat alcohol retail vaker gevestigd is in arme wijken met een lagere socio-economische klasse (Gruenewald et al., 2006).

Naast het risico op geweldsdelicten is uit meerdere studies gebleken dat een bredere alcoholbeschikbaarheid tot een toename van alcoholconsumptie leidt, die een determinant van huiselijk geweld kan zijn (Cunradi et al., 2012) (Mair et al., 2013). Een Australische studie heeft bijvoorbeeld een positieve relatie gevonden tussen het aantal alcoholverkooppunten en gerapporteerde gevallen van huiselijk geweld in één en hetzelfde district, waarbij effecten voor horecaverkoop en winkelverkoop apart geschat zijn. Het effect van winkelverkoop, dus alcohol voor consumptie elders (het tweede scenario), was het grootst (Livingston, 2011).

Cunradi et al. (2011) vonden eenzelfde positieve correlatie tussen het aantal winkels dat alcohol verkoopt en het aantal politie-oproepen voor huiselijk geweld in de Verenigde Staten (tevens het tweede scenario). Een soortgelijke relatie tussen het aantal horecagelegenheden en aantal

⁶ Gezondheidsrisico op de lange termijn voor een studie gebaseerd op inwoners van Schotland is een hoger aantal sterftegevallen, waar 34 op 100.000 sterftegevallen alcohol gerelateerd zijn voor gebieden met de hoogste dichtheid van winkels die alcohol verkopen tegenover 13 op de 100.000 voor gebieden met de laagste dichtheid (Richardson et al., 2014).

⁷ Het risico op een ongeval waarbij behandeling op de eerste hulp vereist is, is zelfs verhoogd met 42% wanneer men binnen zes uur voor het ongeval alcohol heeft genuttigd (Williams et al., 2010). Een meer recente studie vindt daarnaast een significant positieve associatie tussen zowel het aantal horeca gelegenheden als de openingstijden van winkels die alcohol verkopen en het aantal alcohol-gerelateerde verwondingen binnengekomen op de eerste hulp (Hobday et al., 2015). Er werd in dezelfde studie een negatieve associatie gevonden tussen het aantal winkels dat alcohol verkopen en het aantal alcohol-gerelateerde verwondingen binnengekomen op de eerste hulp. Deze resultaten staan niet op zich: in twee grote evaluatie studies wordt in de grote meerderheid van deze studies wereldwijd een positieve relatie gevonden in zowel de dichtheid van alcoholverkooppunten, de openingstijden, alcohol consumptie en alcohol gerelateerde ongevallen (Popova et al., 2009) (Campbell et al., 2009).

⁸ De elasticiteit meet de mate waarin de gewelddadige criminaliteit verandert als er een verandering optreedt in het aantal horecagelegenheden. De elasticiteit wordt in percentages uitgedrukt: een variatie van x% in het aantal horecagelegenheden leidt tot een variatie van x% in de gewelddadige criminaliteit.

oproepen voor huiselijk geweld bleek niet voldoende groot om er conclusies uit te kunnen trekken. Een beperking van de in deze paragraaf beschreven studies is dat individuele data over het drinkgedrag ontbreken.

En aantal studies suggereert dat drankmisbruik en ander risicovol drinkgedrag vaker voorkomen in gebieden met veel verkooppunten van alcohol (zowel via horecagelegenheden als via winkels). De relatie tussen het aantal winkelverkooppunten en overmatig drankgebruik bleek op basis van een steekproef toenemend positief te zijn voor inwoners van New York (Ahern et al., 2013). Daarnaast bleek uit een longitudinale studie van een groot Fins onderzoeksteam dat een kleinere afstand tussen woning en horecagelegenheid risicovol drinkgedrag in de hand kan werken. Deze resultaten suggereren dat de verhoogde mogelijkheid om alcohol te kopen, d.w.z. een toename in het aantal verkooppunten van zowel horeca als winkel (wat overeenkomt met beide scenario's), drankmisbruik en huiselijk geweld kan stimuleren (Halonen et al., 2013).

4.3 Effecten van alcohol beschikbaarheid op jongeren⁹

In een analyse van 53 papers gebaseerd op data uit Amerika, Australië, het Verenigd Koninkrijk en een aantal andere Europese landen naar het effect van omgevingsfactoren en de drinkcultuur op alcoholgebruik onder jongeren, kwam naar voren dat een ruim alcoholbeleid en de verkrijgbaarheid van goedkope alcohol belangrijke stimulansen zijn voor jongeren om in het openbaar te drinken (Hughes et al., 2011). Alhoewel niet causaal, is er een duidelijk verband tussen alcoholgebruik en problemen op school, spijbelen en schooluitval onder jongeren (Ter Bogt et al., 2009). Spijbelen is op basis van Amerikaans onderzoek weer een belangrijke indicator voor schooluitval (Kennedy & Monrad, 2007). Hoewel niet direct vertaalbaar naar de Nederlandse situatie, kan dit betekenen dat overmatig alcoholgebruik - gestimuleerd door een bredere beschikbaarheid van alcohol (betreft beide scenario's) - onder jongeren schooluitval in de hand kan werken, met zowel de economische, sociale als gezondheidseffecten tot gevolg.

Waar kopen jongeren (één van de risicogroepen) alcohol?

Een recent onderzoek in Nederland naar kooppogingen van alcohol door jongeren (Intraval, 2015) laat zien dat 67% van de jongeren die weleens alcohol kopen, dit doet in horecagelegenheden. Dit percentage ligt op 34% bij supermarkten, 10% op festivals of evenementen, 5% bij snackbars en 3% bij slijterijen. Deze bevindingen laten zien dat het eerste scenario mogelijk een grotere impact kan hebben op de alcoholconsumptie onder Nederlandse jongeren dan het tweede scenario.

Verder blijkt uit het onderzoek dat jongeren die het afgelopen jaar alcohol hebben gedronken, maar die dat niet zelf gekocht hebben, de alcoholische drank van hun ouders en/of oudere vrienden hebben gekregen. Ook laten ouders en/of oudere vrienden jongeren de alcoholische dranken kopen.¹⁰ Los van de twee scenario's wordt hier een belangrijke culturele factor belicht, namelijk het feit dat alcoholconsumptie door jongeren door familie en/of oudere vrienden als normaal wordt beschouwd.

4.4 Economische effecten van blurring

De belangrijkste uitdaging in de retail-sector is de opkomst van de internetaankopen als alternatief voor het fysieke winkelen. Daarnaast is er in Nederland momenteel een overschot aan

⁹ De categorie "jongeren" is te definiëren als iedereen in de leeftijdsgroep tot en met 23 jaar.

¹⁰ Kruijze, A. en B. Bieleman (2015), Onderzoek Kooppogingen alcohol door jongeren. Meting 2015, Bureau Intraval: Groningen.

winkelruimtes. Gemiddeld staat ruim 9% van alle beschikbare winkeloppervlakte leeg. Deze trend is sinds 2008 zichtbaar. Hierbij zijn echter wel grote regionale verschillen op te merken.¹¹

Om deze uitdaging deels op te lossen wordt het antwoord gezocht in het integreren van horeca activiteiten in de overige activiteiten. Deze integratie wordt in toenemende mate vanuit de gemeenten gefaciliteerd door bestemmingsplannen aan te passen en daarbij retailzaken in staat te stellen voor een deel (ondersteunende) horeca (maar dan zonder alcohol) toe te staan. Hierbij dient opgemerkt te worden dat sommige gemeenten strengere regels hanteren omtrent de functie die een bepaalde locatie mag hebben. Wanneer retailzaken de horecafunctie integreren betekent dit verhoogde concurrentie voor de gevestigde horeca, wat bevestigd is door de geïnterviewden.¹² Er is geen zicht op de economische grootte van deze vormen van functievermenging en er bestaat voor zover bekend geen register van deze mengconcepten. Er zijn daarnaast geen concrete cijfers beschikbaar over de mogelijke economische effecten van blurring en beide scenario's. Het is aannemelijk dat scenario 1 schadelijker voor de huidige horeca sector kan zijn dan scenario 2, omdat de reeds gepercipieerde verhoogde concurrentie van de retailzaken die horecafunctie integreren alleen maar zal toenemen op het moment dat het schenken van alcohol in retailzaken toegestaan wordt.¹³

¹¹ CBS, PBL, Wageningen UR (jaartal). www.compendiumvoordeleefomgeving.nl. CBS, Den Haag PBL, Den Haag/Bilthoven en Wageningen UR, Wageningen. <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2151-Leegstand-winkels.html?i=36-177>. Website geraadpleegd op 27 november 2015.

¹² Dagblad van het Noorden, "Horeca mort over explosie daghoreca", 19 februari 2015. Zie <http://www.dvhn.nl/nieuws/groningen/horeca-mort-over-explosie-daghoreca-12262453.html>.

¹³ Wanneer retailzaken de horecafunctie integreren en alcohol mogen schenken neemt het aantal verkooppunten toe waar de consument alcohol kan krijgen. Dit leidt tot een sterkere concurrentie.

5 Scenario's

In deze verkennende studie vormen de twee scenario's met betrekking tot blurring de rode draad. Allereerst wordt aandacht geschonken aan het eerste scenario betreffend de consumptie van alcohol ter plaatse (kortom de integratie van horeca en retail activiteiten). Ten tweede komt het tweede scenario van alcoholconsumptie elders aan bod, waarbij winkels alcohol verkopen aan klanten voor consumptie elders.

Naast een inventarisatie van mogelijke effecten die onder de twee scenario's vallen, hebben we de scenario's internationaal vergeleken met voorbeelden uit de Verenigde Staten en België waar mengvormen van horeca en retail bestaan.

Dit hoofdstuk is voornamelijk gebaseerd op informatie verkregen via de interviews met experts; uit de literatuurstudie is geen wetenschappelijk bewijs gevonden voor de relatie tussen blurring en de alcoholbeschikbaarheid. Daarnaast is dit hoofdstuk, waar mogelijk, aangevuld met de effecten van alcoholbeschikbaarheid op de volksgezondheid, openbare orde en alcoholconsumptie onder jongeren. Omdat de (wetenschappelijke) literatuur op het gebied van blurring en met name op het onderscheidend niveau van beide scenario's ontbreekt, geeft dit hoofdstuk aan wat voor informatie wel beschikbaar is en waar de witte vlekken zitten die verder moeten worden geanalyseerd bij een eventueel vervolgonderzoek.

5.1 Scenario 1: Consumptie van alcohol ter plaatse

Dit scenario heeft betrekking op vormen van blurring die leiden tot integratie van horeca en retail. Voor zover mogelijk hebben we tijdens de interviews twee opties onder dit scenario getoetst:

- horecaondernemingen die een verbreding naar retail zoeken, en;
- retailondernemingen die een verbreding naar de horeca zoeken.

Tijdens de interviews met experts werden verschillende (hypothetische) mogelijkheden genoemd. De mogelijkheden omvatten zowel het gratis als tegen betaling schenken van alcohol. In het eerste geval zou het kunnen gaan om ondernemingen, bijvoorbeeld kapsalons of modewinkels, maar ook autodealers en meubelboulevards die gratis een glaasje alcohol schenken om aankopen te stimuleren of grote aankopen te vieren. In het tweede geval zou het echter gaan om ondernemingen, zoals boekwinkels of wasserettes, die ervoor kiezen horecatalaken op zich te nemen en alcohol schenken. De DHW is echter over beide opties helder: voor beide gevallen geldt dat er geen alcoholhoudende dranken geschonken mogen worden of dit nu tegen betaling is of niet.

Verschillende geïnterviewden hebben aangegeven dat blurring, en in het specifiek dit scenario, tot een verhoging van oneerlijke concurrentie leidt. Zowel het krijgen van een gratis glaasje wijn bij bijvoorbeeld een kapper of het kopen van een glaasje wijn bij een retailzaak is nu volgens de DHW verboden, net zoals het verkopen van streekproducten in een restaurant verboden is. De oneerlijkheid in het speelveld zit in het feit dat sommige gemeenten in toenemende mate toestaan dat retailzaken horeca-activiteiten gaan ontplooiën. Daarnaast zijn er gemeenten die deze vermenging niet direct toestaan, maar ook niet voldoende toezicht houden of deze activiteiten wel gescheiden blijven (er wordt dus in beperkte mate gehandhaafd). De oneerlijke concurrentie vloeit dus voort uit het inconsequent gedogen of het toestaan van pilots alsmede een eenduidig handhavingbeleid. Indien er eenduidige regels voor blurring, gedogen en/of handhaving bestaan is er niet langer sprake van oneerlijke concurrentie.

Het merendeel van de geïnterviewden geeft daarnaast aan dat één van de risico's van alcoholconsumptie ter plaatse de normalisatie van het alcoholgebruik in de maatschappij is. Omgevingsfactoren, zoals het zien van drinkende mensen, kunnen de alcoholconsumptie verhogen. Onderzoek heeft daarnaast aangetoond dat omgevingsfactoren het alcoholgebruik kunnen beïnvloeden. Naast financiële (de betaalbaarheid) en sociale (de status van alcohol in sociale en culturele omgeving) factoren, spelen fysieke factoren - hoe makkelijker het verkrijgen van alcohol, hoe meer er wordt gedronken - een belangrijke rol. De verkrijgbaarheid hangt onder andere samen met het aantal verkooppunten in de buurt (winkels en horeca) en met de openingstijden van deze verkooppunten.¹⁴

Belangrijk punt in dit scenario is de handhaving. Wanneer de mengvormen worden toegestaan en dus de mogelijkheden voor alcoholconsumptie ter plaatse wordt uitgebreid, zal dit hoogstwaarschijnlijk eveneens leiden tot een toename in het aanbod van alcoholische dranken. Dit impliceert dat er op meer plekken gehandhaafd zal moeten worden.

Volgens de geïnterviewden is het belangrijk dat de wetgeving voor alle partijen die alcohol aanbieden en schenken hetzelfde uitgelegd wordt, waardoor een gelijkspelveld ontstaat.

5.2 Scenario 2: Consumptie van alcohol elders

Uit de interviews met de experts valt op dat dit scenario als minder schadelijk wordt gezien voor de gezondheid en openbare orde dan het eerste scenario. Dit wil zeggen dat de verwachte effecten op de gezondheid, veiligheid, etc. van dit scenario naar verwachting minder schadelijk zullen zijn dan het eerste scenario. Een deel van de geïnterviewden geeft aan dat het verkopen van alcohol voor thuisgebruik weliswaar tot meer verstrekkingspunten leidt, maar dat dit als minder problematisch wordt gezien dan het geval van consumptie ter plaatse waarbij het argument van “zien drinken doet drinken” een belangrijke rol speelt. Deze uitspraak wordt bevestigd door wetenschappelijke onderzoeken op het terrein van de gedragseconomie.

Inzichten vanuit de gedragseconomie zijn ook toepasbaar op alcoholconsumptie. De ‘klassieke’ economie gaat ervan uit dat alle individuen *homo economicus* zijn die op elk moment rationeel zijn en goede, overwogen beslissingen kunnen nemen. In de praktijk zijn individuen niet altijd rationeel en spelen zowel persoonsgebonden factoren als omgevingsfactoren een rol in het uiteindelijke gedrag van individuen. Het uitgangspunt van de gedragseconomie is dat de mens geen gebrek aan kennis heeft – er worden immers verschillende mediacampagnes m.b.t. de schadelijkheid van alcohol door de overheid organiseert – maar een gebrek aan zelfbeheersing en wilskracht.¹⁵ Terwijl de planner in ons langetermijn doelen wil verwezenlijken, streeft de doener naar onmiddellijke bevrediging.¹⁶

Naast persoonsgebonden factoren is de omgeving ook van invloed op het keuzegedrag van mensen. Omgevingsfactoren, zoals dat het zien van drinkende mensen alcoholconsumptie kan verhogen is voor dit scenario niet relevant, omdat het uitsluitend gaat om alcoholconsumptie elders. Wel valt op te merken dat de invloed van de extra verkooppunten afhankelijk is van de huidige dichtheid van verkooppunten. Indien er al veel verkooppunten beschikbaar zijn, zal de invloed van extra verkooppunten klein zijn. Er zijn immers al meerdere plekken in de nabije omgeving waar

¹⁴ Anderson, P., Chrisholm, D. en D.C. Fuhr (2009), Effectiveness and cost-effectiveness of policies and programmes to reduce the harm caused by alcohol. *Lancet* 373(9682): 2234-2246.

¹⁵ Potters, J. en H. Prast (2009), Gedragseconomie in de praktijk, in: De menselijke beslisser. Over de psychologie van keuze en gedrag, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), Den Haag.

¹⁶ Prast, H. (2005), De mythe van de persoonlijke financiële planning, oratie, Tilburg University.

alcohol gekocht kan worden. Indien er momenteel weinig verkooppunten beschikbaar zijn, lijkt de invloed van meer verstrekkingpunten potentieel groter.

Op basis van de huidige verkoopcijfers van alcoholhoudende dranken in retailzaken, zoals de HEMA of de Wereldwinkels, lijkt het op het eerste gezicht dat alcohol voor een kleine marge aan de winst van de retailzaak bijdraagt. Op basis hiervan kan voorzichtig geconcludeerd worden dat het verkopen van alcohol voor thuisgebruik niet zal leiden tot een exponentiele toename van alcoholgebruik. De klanten blijven naar de retailzaken gaan niet *per se* omdat alcohol wordt verkocht. De enige uitzondering hierop vormen de grote supermarktketens waar alcohol verkoop bijdraagt aan een groter deel van de omzet.¹⁷ Ook hierbij ligt er nadruk op de handhaving. Het toestaan van meerdere locaties waarbij alcoholverkoop mogelijk is, impliceert dat er meer plekken zijn waar bijvoorbeeld jongeren aan alcohol kunnen komen en handhaving noodzakelijk is om alcoholmisbruik te voorkomen.

5.3 Internationale vergelijking

Er bestaat geen Europese regelgeving die zich richt op het verstrekken van alcoholhoudende drank. De verkoop is dan ook nationaal beleid en kan diverse vormen aannemen; slechts verkoop door staatswinkels, verkoop gebonden aan een vergunningenstelsel (waarbij taxfree winkels vaak uitgezonderd worden) of beperking van het aantal verkooppunten.¹⁸ Om de twee scenario's in kaart te brengen is ervoor gekozen de situatie in twee andere landen op het gebied van blurring te vergelijken.

Waar blurring in relatie tot alcohol in Nederland een betrekkelijk nieuw fenomeen is dat volgens de geraadpleegde experts sinds ongeveer 2-3 jaar onder de aandacht is gekomen, is deze trend in het buitenland al enkele jaren zichtbaar. Voornamelijk het eerste scenario, waarbij retail en horeca gecombineerd worden, is op internationale vlak te vinden.

In deze paragraaf presenteren we in het kort hoe blurring in het algemeen en de twee scenario's in het bijzonder, in België en de Verenigde Staten wordt ervaren. Bij de keuze voor deze landen hebben we rekening gehouden met een aantal selectiefactoren die in Tabel 5.1 zijn weergegeven.

Tabel 5.1 Factoren voor de keuze van België en de Verenigde Staten

	België	Verenigde Staten
Alcoholcultuur	Aan Nederland vergelijkbare alcoholcultuur.	Aan Nederland verschillende alcoholcultuur.
Trend in blurring	Ervaring met blurring, bijvoorbeeld de Wasbar. Terminologie "blurring" zoals in Nederland gehanteerd wordt in België niet gebruikt.	Ervaring met blurring. Terminologie "blurring" zoals in Nederland gehanteerd, wordt in de VS niet gebruikt. Voor de specifieke combinatie van vervlechting die plaatsvindt tussen de supermarkt en het restaurant wordt de term "grocerant" gebruikt.
Drinkpatroon	Aan Nederland vergelijkbaar drinkpatroon.	Drinkpatroon anders dan in Nederland

¹⁷ Gebaseerd op interviews, geen onderzoek naar de omvang van alcohol in de jaaromzet van grote supermarktketens om deze uitspraak te verifiëren.

¹⁸ Memorie van toelichting nr. 3, Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 2008-2009, 32 022, "Wijziging van de Drank- en Horecawet met het oog op de terugdringing van het alcoholgebruik onder met name jongeren, de voorkoming van alcohol gerelateerde verstoring van de openbare orde, alsmede ter reductie van administratieve lasten.

	België	Verenigde Staten
Wetgeving	Alcohol wetgeving heeft de focus op leeftijdsgrenzen en vergunningen.	Striktere wetgeving t.o.v. de Nederlandse wetgeving m.b.t. alcohol (bijvoorbeeld de leeftijdsgrens 21 jaar).

5.3.1 België

De Belgische wet reguleert het schenken van sterke dranken in drankgelegenheden (met vergunningen). Voor de verkoop van bier en wijn is geen vergunning vereist. Ook de productie van alcoholhoudende dranken wordt gereguleerd. In België zijn al langer tijd enige blurring concepten bekend die betrekking hebben op het eerste scenario. Een paar voorbeelden hiervan zijn de Wasbar, een combinatie van een wasserette met een café, en een lunchrestaurant in de boekwinkel waar wijn geschonken wordt.

In België wordt de term blurring in relatie tot alcohol niet gebruikt, zoals dat in dit onderzoek en in Nederland gehanteerd wordt. Tevens wordt de vervlechting van retail met de mogelijkheid van alcoholverkoop voor consumptie ter plaatse, het eerste scenario in dit onderzoek, niet als een discussiepunt ervaren.

België werkt momenteel aan een herziene alcoholwetgeving. Het is echter nog niet bekend wanneer de herziene wetgeving in werking zal optreden. De focus van de herziening van de alcoholwet is vooral gericht op twee elementen: (i) een verhoging van de minimumleeftijd voor het krijgen van alcoholhoudende dranken van 16 naar 18 jaar, en (ii) de regulering van alcoholreclame.

Scenario 1: Consumptie van alcohol ter plaatse

Het eerste scenario waarbij bijvoorbeeld een winkel de horecafunctie integreert en alcoholconsumptie ter plaatse aanbiedt, is in België toegestaan. Gebruikelijk is het om een glaasje alcohol *om niet* aan te bieden bij het verkopen van luxe producten, zoals auto's of meubilair en bij de feestelijke presentatie van nieuwe collecties in bijvoorbeeld kledingwinkels.

In België is voor het aanbieden van alcohol ter plaatse een vergunning nodig die zich voornamelijk richt op hygiëne. In België zijn er twee soorten vergunningen:

- Voor het aanbieden/serveren van alcohol op publieke feesten is een vergunning nodig van de gemeente;
- Er is geen verbod voor het aanbieden van alcohol in de kleinhandel (in tegenstelling tot Nederland); er is wel – evenals in Nederland – een vergunning nodig waarbij de focus op hygiëne-regelgeving ligt.

Scenario 2: Consumptie van alcohol elders

In tegenstelling tot Nederland mag in België elke winkel licht-alcoholische dranken (bier en wijn) verkopen voor consumptie elders. In de dagelijkse praktijk zijn het voornamelijk supermarkten, avondwinkels en kleine levensmiddelenwinkels die alcohol voor consumptie elders verkopen.

Samenvattend is het dus mogelijk om wijn en bier overal tegen betaling te verkopen, waarbij het wel gaat om consumptie van alcohol elders.

Er is geen (wetenschappelijk) onderzoek beschikbaar in België dat blurring en/of de twee scenario's heeft bestudeerd.

5.3.2 Verenigde Staten

In de Verenigde Staten heeft blurring in de zin van de samenvoeging van detailhandel en horeca al enkele decennia een vlucht genomen. De annotatie van blurring in Nederland naar toename van de alcoholverkoop speelt in de Verenigde Staten een kleine rol. In de Verenigde Staten wordt de terminologie van blurring ook niet gebruikt om te verwijzen naar de vervlechting van retail en horeca. De wetgeving met betrekking tot de verkoop en het schenken van alcoholische dranken wisselt sterk per staat binnen de Verenigde Staten. Het merendeel van de staten in de Verenigde Staten heeft in eigen wetgeving gedefinieerd welke alcoholische dranken speciaal in slijterijen (grotendeels eigendom van de staat) verkocht moeten worden en welke ergens anders verkocht mogen worden.

Ondernemingen hebben zowel een licentie nodig voor de verkoop als het schenken van alcohol. In de Verenigde Staten wordt voor de licenties een onderscheid gemaakt tussen “off premise” locaties¹⁹ waar alcohol wordt verkocht voor consumptie elders en “on premises” locaties waar alcohol wordt verkocht voor consumptie ter plaatse.

Er is nog nauwelijks aandacht en geen (wetenschappelijk) onderzoek voor de eventuele gevolgen van de samenvoeging van detailhandel en horeca met betrekking tot alcoholbeschikbaarheid en alcoholconsumptie. Daarentegen zijn er wel studies aanwezig op het gebied van “outlet density” en de eventuele effecten voor zowel “on” en “off- premise” locaties.

Scenario 1: Consumptie van alcohol ter plaatse

Het scenario waarbij een winkel de horecafunctie integreert en alcoholconsumptie aanbiedt ter plaatse richt zich in de Verenigde Staten voornamelijk op het faciliteren van vers bereide maaltijden. Deze concepten worden in de Verenigde Staten ook wel gevat in de term ‘grocerant’, een combinatie van de woorden ‘grocery store’ en ‘restaurant’.²⁰ Er is in de maatschappelijke discussie veel aandacht voor de economische potentie van de opkomst van grocerants.

In de Verenigde Staten is er in toenemende mate integratie van maaltijdservice door supermarkten en food retailers te zien. Zo is de markt voor vers bereide maaltijdooplossingen gegroeid van 24,8 miljard dollar in 2007 naar 34,6 miljard dollar in 2013, en supermarkten kapitaliseren 19,5 miljard hiervan.²¹ De verwachting is dat de markt voor vers bereide maaltijdooplossingen in de Verenigde Staten met 16% zal groeien in 2015.²²

In augustus 2015 werd door onderzoeksbureau Nielsen bekend gemaakt dat lokale bars in hoog tempo verdwijnen uit het Amerikaanse straatbeeld, waarbij één op de zes bars hun deuren moesten sluiten tussen 2004 en 2014. De opkomst van blurring concepten wordt aangedragen als een factor die hieraan bijdraagt, omdat consumenten tegenwoordig veel meer keus hebben in locaties om een maaltijd dan wel drank te nuttigen.²³

Scenario 2: Consumptie van alcohol elders

Regelgeving met betrekking tot de verkoop van alcohol voor consumptie elders is gereguleerd op het niveau van individuele staten en wisselt sterk. Zo stellen sommige staten specifieke verpakkingsvereisten. In sommige staten mag er wel wijn verkocht worden, maar geen bier. In andere staten mag alleen bier met een laag alcoholpercentage verkocht worden en in andere staten mogen alcoholische dranken overal verkocht worden, inclusief benzinestations.

¹⁹ Bijvoorbeeld de liquor stores, maar ook supermarkten.

²⁰ <http://listserv.linguistlist.org/pipermail/worldwidewords/2000-January/000054.html>

²¹ <http://www.redeyechicago.com/news/grocery-store-restaurants-20150311-story.html>

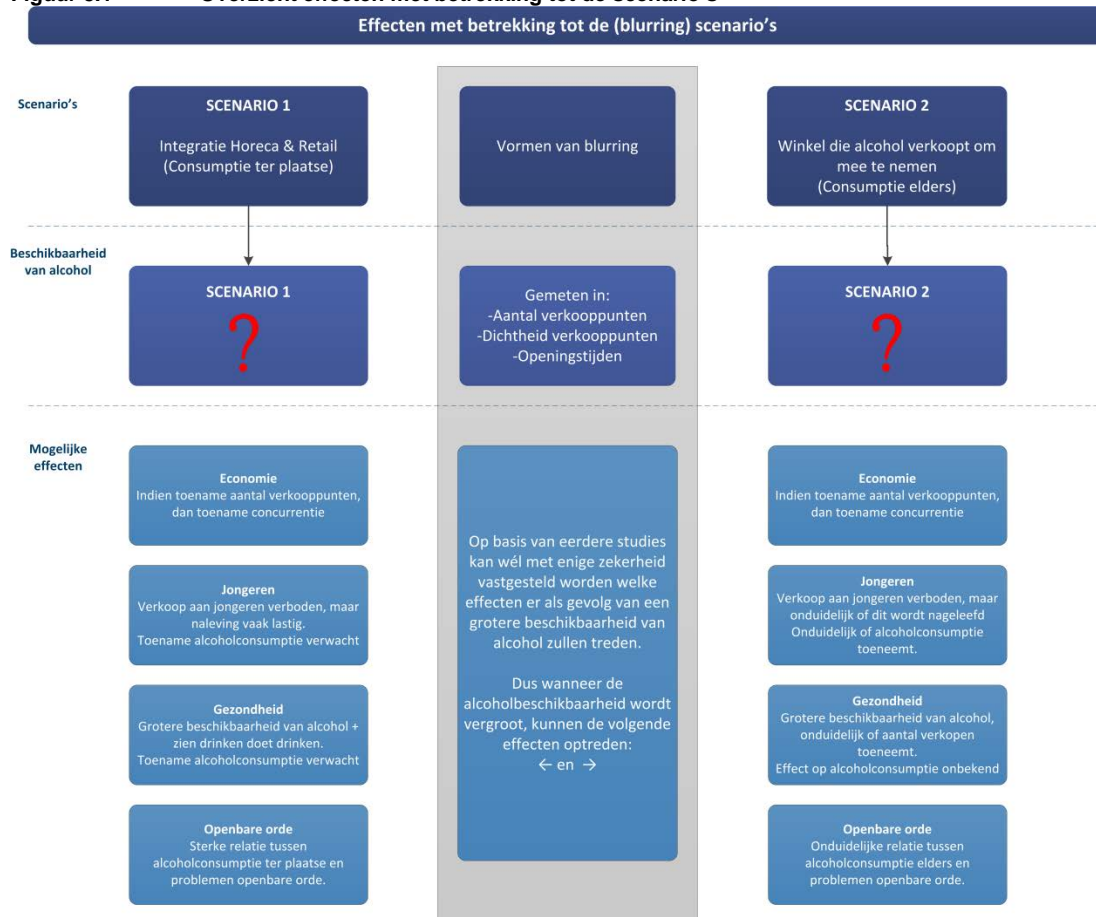
²² <http://supermarketnews.com/store-design-construction/changes-food-retailing-create-need-industry-training>

²³ <http://www.nielsen.com/us/en/insights/news/2015/last-call-for-neighborhood-bars.html>

5.4 Korte samenvatting

Figuur 5.1 geeft op een rij weer de effecten met betrekking tot de twee scenario's. De directe relatie tussen de scenario's en de gevolgen op de alcoholbeschikbaarheid zijn niet vast te stellen. Op basis van de resultaten in de wetenschappelijke literatuur, de interviews met de experts en de ervaringen in de VS en België met blurring, kunnen we de *verwachte* effecten van de twee scenario's in kaart brengen.

Figuur 5.1 **Overzicht effecten met betrekking tot de scenario's**

6 Conclusies en mogelijkheden voor verder onderzoek

In dit hoofdstuk presenteren we onze conclusies op basis van de uitgevoerde analyse. Het gaat hierbij om een beoordeling van de beschikbare kennis en informatie rondom blurring. Ook komen een aantal aanbevelingen aan bod die tot doel hebben de witte vlekken op het gebied van blurring en de twee scenario's te signaleren welke de basis kunnen vormen voor eventuele vervolgonderzoeken.

6.1 Conclusies

Omvang van blurring

Momenteel zijn er in Nederland een aantal voorbeelden van blurring in relatie tot alcohol. De omvang van blurring is echter niet bekend. Er is geen register waar blurring concepten worden verzameld. Het is niet mogelijk om in te schatten hoe blurring zich met betrekking tot de twee scenario's gaat ontwikkelen, omdat de omvang van blurring nu niet kwantificeerbaar is.

Effecten

Er zijn geen wetenschappelijke studies die onderzoeken wat de effecten van blurring (en o.a. verruiming versus beperking van blurring) op de volksgezondheid, openbare orde en economie zijn. Om de mogelijke effecten in kaart te brengen hebben we breder gekeken in de literatuur en vooral de (wetenschappelijke) studies omtrent de beschikbaarheid van alcohol en diens effecten geanalyseerd. Waar mogelijk zijn de effecten van blurring in het algemeen en de twee scenario's in het bijzonder verder getoetst bij de geïnterviewde experts.

Gedurende de desk research is er geen literatuur gevonden die ingaat op een mogelijke relatie tussen het toestaan van blurring en het aantal punten waar alcohol wordt aangeboden. Door experts wordt verondersteld dat er een positief verband bestaat en dus dat het toestaan van blurring zal leiden tot een grotere beschikbaarheid van alcohol²⁴.

De literatuur is duidelijk over de effecten van grotere alcoholbeschikbaarheid op de volksgezondheid en de openbare orde. Een hogere alcoholconsumptie leidt tot meer gezondheidsklachten op de lange termijn wat kan resulteren bijvoorbeeld in een positieve relatie tussen alcoholconsumptie en hogere sterfte- en ziektecijfers. Ook de relatie tussen de hoeveelheid horecagelegenheden, de openingstijden van deze gelegenheden en alcohol-gerelateerde incidenten op het gebied van gezondheid, openbare orde en drankgedrag onder jongeren op de korte termijn is in de wetenschappelijke literatuur aangetoond.

De belangrijkste conclusie t.a.v. de economische effecten is dat wanneer de alcoholbeschikbaarheid vergroot wordt dit de concurrentie tussen verschillende sectoren kan vergroten. Een toename van de concurrentie hoeft geen probleem te vormen, zolang de regels waaraan de verschillende sectoren zich dienen te houden, voor een ieder gelijk zijn. Dit zou

²⁴ Men moet wel bedenken dat het hier om vermoedens gaat en dat er geen wetenschappelijke onderbouwing voor dit standpunt is.

bijvoorbeeld moeten betekenen dat een retailzaak die alcohol mag schenken aan dezelfde voorwaarden moet voldoen als een horecagelegenheid.²⁵

Voor de twee (blurring) scenario's betekent dit op hoofdlijnen dat de effecten weliswaar in kaart te brengen zijn maar dat het nu niet mogelijk is om deze te kwantificeren. Er is te weinig informatie/data beschikbaar om een concreet antwoord te formuleren betreffende de omvang van de verschillende effecten van de twee scenario's. Ook op basis van ervaringen elders, bijvoorbeeld België en de Verenigde Staten, concluderen we dat het niet mogelijk is om de gekwantificeerde effecten in kaart te brengen. Een interessante conclusie die getrokken kan worden uit de vergelijking met het buitenland is dat blurring niet als een discussiepunt wordt gezien in de Verenigde Staten en België en dat er dus geen politieke en maatschappelijke aandacht voor dit verschijnsel is. Uit ons onderzoek lijkt voort te vloeien dat een vergelijkbare term als blurring niet bestaat in zowel België als de Verenigde Staten.

Tabel 6.1 Samenvatting

Onderdeel	Wat is nu bekend	Witte vlekken	Aanpak
Omvang blurring	<ul style="list-style-type: none"> Blurring is momenteel een beperkt verschijnsel in Nederland. 	<ul style="list-style-type: none"> Kwantitatieve onderbouwing van de omvang van blurring ontbreekt. 	<ul style="list-style-type: none"> D.m.v. een register zouden de initiatieven gemonitord moeten worden (bv. aantal vergunningen).
Effecten	<ul style="list-style-type: none"> De effecten van alcoholbeschikbaarheid op de gezondheid en openbare orde zijn bekend en gekwantificeerd; De economische effecten van blurring zijn bekend o.b.v. kwalitatief onderzoek (interviews met experts). 	<ul style="list-style-type: none"> De effecten van blurring op de alcoholbeschikbaarheid zijn niet bekend en dus niet kwantificeerbaar; Geen kwantificering van de economische effecten van blurring. 	<ul style="list-style-type: none"> Middels het opzetten van een experimentele setting en de inzichten vanuit de gedragseconomie zou het mogelijk moeten zijn om de verschillende effecten te monitoren en te onderzoeken.

Bron: Ecorys.

6.2 Mogelijkheden voor vervolgonderzoek

Om de wenselijkheid van beide scenario's vast te stellen is het noodzakelijk te identificeren en kwantificeren wat de effecten zullen zijn. Op dit moment is het niet mogelijk om vast te stellen wat de effecten van blurring – in specifiek beide scenario's – zullen zijn.

Allereerst ontbreken gegevens over de omvang van blurring en moet bij de verzameling van deze gegevens onderscheid gemaakt worden tussen de beide scenario's. Ten tweede is onduidelijk wat voor effect beide scenario's hebben op alcoholbeschikbaarheid. Inzicht hierin is noodzakelijk ten behoeve van het analyseren van de effecten op de volksgezondheid, openbare orde, jongeren en de economische effecten.

²⁵ Dit zou dan betekenen dat de retailzaak ook in het bezit moet zijn van een Drank- en Horecaverunning en dat de leidinggevende in het bezit moet zijn van een Verklaring Sociale Hygiëne (SHV) of een Verklaring van Vakbekwaamheid.

6.2.1 Omvang blurring en bepaling effecten van beide scenario's

Data verzameling

Momenteel ontbreken de gegevens in Nederland om blurring en specifiek de twee scenario's te onderzoeken. De eerste stap voor een eventueel vervolgonderzoek is het systematisch verzamelen van gegevens waarmee de effecten en de veranderingen over tijd in kaart gebracht worden.

Als eerste aanzet is het noodzakelijk om een uitgangssituatie (een baseline) op te zetten om veranderingen over tijd te kunnen analyseren. Voor deze uitgangssituatie moeten we de huidige alcoholbeschikbaarheid meten. Dit kan aan de hand van vaststelling van de hoeveelheid verkooppunten, te bepalen bijvoorbeeld door supermarkten, horecagelegenheden, gemengde bestemmingsplannen en/of vergunningen te tellen. Daarnaast kunnen we openbare orde meldingen en verkeersongelukken gerelateerd aan alcoholgebruik analyseren, zodat er duidelijk wordt wat het effect van de huidige alcoholbeschikbaarheid is op de openbare orde/veiligheid.

Naast deze gegevens kunnen ook inzichten uit de gedragseconomie meegenomen worden in de analyse met betrekking tot de omvang van blurring en de bepaling van de effecten van beide scenario's.

Inzichten uit de gedragseconomie bieden interessante aanknopingspunten op het terrein van blurring en keuzegedrag welke in de analyse meegenomen kunnen worden om de effectiviteit van het te volgen beleid te bepalen. Deze kennis op het gebied van beïnvloeding van keuzegedrag kan bijdragen aan de realisatie van politieke en maatschappelijke doelen (WRR, 2009). De 'klassieke' economie gaat uit van rationele individuen die goede, overwogen beslissingen kunnen nemen. In de praktijk is dit niet het geval en spelen zowel persoonsgebonden factoren als omgevingsfactoren een rol in het uiteindelijke gedrag van individuen. Een voorbeeld hiervan is het nuttigen van alcohol en deelname aan het verkeer. Het uitgangspunt van de gedragseconomie is dat de mens geen gebrek aan kennis heeft, maar een gebrek aan zelfbeheersing en wilskracht.²⁶ Terwijl de planner in ons lange termijn doelen wil verwezenlijken, streeft de doener naar onmiddellijke bevrediging.²⁷ Dit is ook toepasbaar op alcoholconsumptie.

6.2.2 Decentralisatie, handhaving en wetgeving

Daarnaast is onduidelijk wat voor effect de huidige wetgeving met betrekking tot blurring heeft. De handhaving van de DHW is sinds 2013 bij de gemeenten neergelegd. Deze decentralisatie van het toezicht op de DHW kan leiden tot mogelijke verschillen tussen gemeenten die hun eigen invulling kunnen geven aan alcoholverstrekking. De gemeenten zijn immers verantwoordelijk voor het vergunningstelsel en de handhaving van de wet.

Vanuit een onderzoeks- en beleidsperspectief is het interessant om na te gaan of er significante verschillen zijn tussen gemeenten, bijvoorbeeld door te inventariseren hoe gemeenten met vergunningen omgaan of hoe de handhaving plaatsvindt. Het algemene beeld uit de interviews is dat er op dit moment verschillen zijn tussen gemeenten, waardoor blurringinitiatieven in de ene gemeente meer gedoogd lijken dan in een andere. Wanneer dit inderdaad het geval mocht zijn, leidt dat tot een ongelijk speelveld tussen ondernemers gevestigd in verschillende gemeenten. Door middel van een onderzoek kunnen conclusies getrokken worden of er daadwerkelijk sprake is van verschillen tussen gemeenten, of dit een probleem/knelpunt is en, zo ja, welke concrete vervolgacties geformuleerd kunnen worden.

²⁶ Potters, J. en H. Prast (2009), Gedragseconomie in de praktijk, in: De menselijke beslisser. Over de psychologie van keuze en gedrag, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), Den Haag.

²⁷ Prast, H. (2005), De mythe van de persoonlijke financiële planning, oratie, Tilburg University.

Bijlage I Definities gebruikt in de studie

Blurring

Blurring betekent branchevervaging. Bij blurring met betrekking tot alcoholverkoop gaat het om mengvormen van detailhandel, retail en/of dienstverlening en horeca in combinatie met het verkopen en/of schenken van alcohol.

Detailhandel

Bedrijven die vanuit een uitgestalde voorraad tastbare goederen verkopen aan particulieren, waarbij de betaaltransactie plaatsvindt op een toonbank of online.

Horeca

Bedrijven die zich richten op de consumptie ter plaatse van eten (restaurants) en drinken (cafés) of logies verstrekken (hotels).

Retail

Angelsaksische term die alle takken van op particulieren gerichte voorzieningen omvat, waaronder detailhandel, horeca, commerciële dienstverlening (banken, uitzendbureaus etc.), ambachtelijke dienstverlening (schoenmakers, kledenherstel etc.), medische dienstverlening (huisartsen, apotheken, mondhygiëne, etc.) en culturele dienstverlening (bioscoop, theater, bibliotheek).

Bijlage II Gesprekspuntenlijst

Inleiding onderzoek

Deze studie is op verzoek van ZonMw en betreft een inventarisatie van mogelijke scenario's en verwachte effecten van een eventuele beperking of verruiming van het huidige wettelijke kader rondom blurring.

Blurring is gedefinieerd als "mengvormen van detailhandel, retail en/of dienstverlening en horeca in combinatie met het verkopen en/of schenken van alcohol".

Vragen

Ontwikkelingen & Trends op de markt

- Wat zijn de ontwikkelingen in Nederland op het gebied van blurring?
- Zien we een toenemende trend?
- Sinds wanneer?
- Wat verklaart deze trend? Wat zijn de maatschappelijke ontwikkelingen die blurring stuwen? Bv. consumptiebehoefte en/of verhoogde winkelbeleving:
 - Is er in Nederland een soort van "register" dat de verschillende blurring verschijnsels opneemt? M.a.w. wie heeft er zicht op?
 - Wat is de omvang van de markt?
 - Hoe relevant is de relatie tussen blurring en alcoholgebruik ten opzichte van het totale verbruik van alcohol in ons land?

Ontwikkelingen in wetgeving

- Hoe kijkt u tegen de huidige wetgeving aan? Ziet u graag een verzwaring of versoepeling van de wetgeving? Met een focus op de artikelen gericht op blurring (art. 12, 13, 14, 15, 18, en 35 Drank en Horecawet, betrekking hebben voornamelijk op de regelgeving voor horecagelegenheden, slijterijen, en winkels/detailhandel en het serveren van alcohol of verkopen voor consumptie van alcohol elders).
- Hoe staan jullie tegenover recente ontwikkelingen in de Drank- en Horecawet, zoals het verhogen van de leeftijdsgrens van verkoop van alcohol aan jongeren naar boven de 18 jaar en het overdragen van het toezicht op de Drank- en Horecawet naar gemeenten?
- Hoe staan jullie tegenover de verplichting van gemeenten op preventie- en handhavingsplannen op te stellen, waarbij ook een gezondheidsbeleid moet worden vastgesteld?
- Wat zijn naar jullie mening grijze gebieden, met andere woorden waar zien jullie ruimte binnen het huidig wettelijk kader voor blurring?

Risico's, effecten voor- en nadelen

- Wat kunnen de mogelijke consequenties zijn van een verruiming/beperking van blurring in Nederland op de volgende aspecten:
 - Gezondheid: leidt blurring bijvoorbeeld tot een hogere consumptie van alcohol?
 - Openbare orde: leidt blurring tot meer overlast en openbare dronkenschap?
 - Economisch: wat zijn de gevolgen van blurring op de concurrentie?
- Zijn er (wetenschappelijke) studies die aanwijzen wat de gevolgen van blurring zijn (op de diverse aspecten)?

Vergelijking buitenland

- Wat voor trends zien jullie op de buitenlandse markt m.b.t. blurring, zijn deze vergelijkbaar met Nederland?

- In andere landen, bijvoorbeeld de VS en België, bestaat blurring al langere tijd. Zijn in deze landen de effecten bekend op de gezondheid, openbare orde en de economie?

Consumptie ter plaatse versus consumptie van alcohol elders

- We onderzoeken twee scenario's. Waar mogelijk kijken we naar (a) een scenario gericht op de consumptie ter plaatse en (b) een scenario gericht op de consumptie van alcohol elders. Wat zijn uw verwachtingen? Denkt u dat er verschillen in de effecten zullen zijn tussen scenario (a) en scenario (b)? Wat zijn de belangrijkste bezwaren of voordelen die jullie zien aan het schenken van alcohol in winkels? Wat zijn de belangrijkste bezwaren of voordelen die jullie zien aan het toestaan van detailhandel in horecalokaliteiten? Waar baseert u uw bevindingen op?

Bijlage III Artikelen 12, 13, 14, 15, 18 en 35 van de Drank- en Horecawet

Wetteksten

Artikel 12:

1. Het is verboden alcoholhoudende drank te verstrekken voor gebruik ter plaatse anders dan in een in de vergunning vermelde horecalokaliteit of anders dan op een in de vergunning vermeld terras, tenzij het betreft het vanuit zodanige lokaliteit afleveren van alcoholhoudende drank op bestelling in hotelkamers ingericht voor nachtverblijf of het verstrekken van alcoholhoudende drank door het in dergelijke hotelkamers beschikbaar te stellen;
2. Het is verboden sterke drank te verstrekken voor gebruik elders dan ter plaatse anders dan in een slijtlokaliteit die in de vergunning is vermeld.

Artikel 13:

1. Het is verboden in een horecalokaliteit of op een terras alcoholhoudende drank te verstrekken voor gebruik elders dan ter plaatse;
2. Het is verboden in een slijtlokaliteit alcoholhoudende drank te verstrekken voor gebruik ter plaatse, tenzij het betreft verstrekking om niet door een persoon die in die slijtlokaliteit dienst pleegt te doen en die verstrekking tot doel heeft een klant die daarom verzoekt een alcoholhoudende drank die in dat slijtersbedrijf verkrijgbaar is te laten proeven.

Artikel 14:

1. Het is verboden een slijtlokaliteit gelijktijdig in gebruik te hebben voor het verrichten van andere bedrijfsactiviteiten dan die welke tot het slijtersbedrijf behoren dan wel toe te laten dat daarin zodanige activiteiten worden uitgeoefend;
2. Het is verboden een horecalokaliteit of een terras tevens in gebruik te hebben voor het uitoefenen van de kleinhandel of zelfbedieningsgroothandel of het uitoefenen van een van de in het derde lid genoemde activiteiten, dan wel toe te laten dat daarin zodanige handel wordt of zodanige activiteiten worden uitgeoefend, tenzij het betreft de verkoop van etenswaren die voor consumptie gereed zijn;
3. De in het tweede lid bedoelde activiteiten zijn:
 - a. het bedrijfsmatig aan particulieren verkopen van goederen in het kader van een openbare verkoping, als bedoeld in [artikel 1 van de Wet ambtelijk toezicht bij openbare verkopingen](#);
 - b. het bedrijfsmatig aanbieden van diensten, uitgezonderd diensten van recreatieve en culturele aard;
 - c. het bedrijfsmatig verhuren van goederen;
 - d. het in het openbaar bedrijfsmatig opkopen van goederen.
4. Onder diensten van recreatieve aard als bedoeld in het derde lid, onder b, wordt niet verstaan het aanbieden van kansspelen, met uitzondering van het aanwezig hebben van speelautomaten als bedoeld in [Titel Va van de Wet op de kansspelen](#).

Artikel 15:

1. Het is verboden kleinhandel (met uitzondering van condooms en damesverband, e.d.) uit te oefenen in horecabedrijven of een binnen een ruimte hiervan, wanneer het publiek hier slechts toegang toe heeft door het betreden van de ruimte waar alcoholhoudende drank aanwezig is. Kortom horeca en winkelgedeeltes moeten in aparte ruimtes met een gescheiden toegang.

2. Het creëren van een dergelijke ruimte, waarbij een slijtlokaal in verbinding staat met een ruimte waarin retail plaatsvindt is slechts mogelijk bij het voldoen van voorschriften van algemene maatregelen van bestuur.

Artikel 18:

1. Het is verboden in de uitoefening van een ander bedrijf dan het slijtersbedrijf zwak-alcoholhoudende drank voor gebruik elders dan ter plaatse aan particulieren te verstrekken;
2. Het in het eerste lid vervatte verbod geldt niet ten aanzien van het verstrekken in:
 - a. een winkel waarin in overwegende mate levensmiddelen of tabak en aanverwante artikelen of uitsluitend zwak-alcoholhoudende dranken al dan niet tezamen met alcoholvrije dranken worden verkocht;
 - b. een warenhuis met een levensmiddelenafdeling met een vloeroppervlakte van ten minste 15 m² waarop een gevarieerd assortiment aan verpakte en onverpakte eetwaren wordt verkocht;
 - c. een voor het publiek toegankelijke besloten ruimte waarin hoofdzakelijk gereede eetwaren voor gebruik ter plaatse en elders dan ter plaatse plegen te worden verkocht, niet zijnde een horecalokaliteit.
3. Zwak-alcoholhoudende dranken zijn in de gevallen bedoeld in het tweede lid, zodanig in de besloten ruimte geplaatst, dat deze dranken voor het publiek duidelijk te onderscheiden zijn van alcoholvrije dranken. Alcoholvrije alternatieven voor bier en wijn behoeven niet te worden onderscheiden van zwak-alcoholhoudende dranken.

Artikel 35:

1. De burgemeester kan ten aanzien van het verstrekken van zwak-alcoholhoudende drank op aanvraag ontheffing verlenen van het in [artikel 3](#) voor de uitoefening van het horecabedrijf gestelde verbod, bij een in de beschikking aangewezen bijzondere gelegenheid van zeer tijdelijke aard voor een aaneengesloten periode van ten hoogste twaalf dagen, mits de verstrekking geschiedt onder onmiddellijke leiding van een persoon die:
 - a. de leeftijd van eenentwintig jaar heeft bereikt;
 - b. niet in enig opzicht van slecht levensgedrag is.

De naam van deze persoon staat op de ontheffing vermeld.

2. Een ontheffing kan onder beperkingen worden verleend; aan een ontheffing kunnen voorschriften worden verbonden;
3. Ten aanzien van een ontheffing is [artikel 31, eerste lid, onder a en c](#), van overeenkomstige toepassing;
4. De ontheffing, of een afschrift daarvan, is ter plaatse aanwezig;
5. Een burgemeester kan naar aanleiding van een aanvraag voor ontheffingen als bedoeld in dit artikel, voor jaarlijks terugkerende identieke bijzondere gelegenheden van zeer tijdelijke aard, besluiten één ontheffing te verlenen, mits de verstrekking van zwak-alcoholhoudende drank telkenmale geschiedt onder onmiddellijke leiding van dezelfde persoon;
6. Met toepassing van [artikel 28, eerste lid, laatste zinsnede, van de Dienstenwet](#) is [paragraaf 4.1.3.3. van de Algemene wet bestuursrecht](#) niet van toepassing op de aanvraag om een ontheffing als bedoeld in dit artikel.

Bijlage IV Samenvatting literatuur

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
Baccini & Carreras, 2014	Europe	To identify the association between alcohol consumption and the introduction of control policy measures, within the AMPHORA 12 country European project.	Estimating the “net” associations between intervention policies and total alcohol consumption, taking into account contextual socioeconomic factors and including all policies in the same regression model. The associations were estimated for each country, and the country-specific results were compared in a random-effects meta-analysis.	The association between policy measures and total alcohol consumption was very heterogeneous among countries. Policies on restricting alcohol availability and on enhancing the minimum age for alcohol purchase appeared to be related to decreasing alcohol consumption. The evidence regarding the effect of the others kinds of interventions was more contradictory.	No
Cunradi et al, 2014	Worldwide	This paper reviews applicable theories and empirical research evidence that links IPV to drinking contexts and alcohol outlet density, highlights research gaps, and make recommendations for future research.	Systematic review	Alcohol use is a robust predictor of intimate partner violence (IPV). A critical barrier to progress in preventing alcohol-related IPV is that little is known about how an individual’s specific drinking contexts (where, how often, and with whom one drinks) are related to IPV, or how these contexts are affected by environmental characteristics, such as alcohol outlet density and neighbourhood disadvantage. The putative mechanism is the social environment in which drinking occurs that may promote or strengthen aggressive norms. Once these contexts are known, specific	

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
				prevention measures can be put in place, including policy-oriented (e.g., regulating outlet density) and individually-oriented (e.g., brief interventions to reduce risk for spousal aggression) measures targeting at-risk populations.	
Cunradi et al, 2012	US	Couples in which one or both partners is a heavy or problem drinker are at elevated risk for intimate partner violence (IPV), yet little is known about the extent to which each partner's drinking in different contexts (volume consumed per setting in bars, parties, at home, or in public places) increases the likelihood that partner aggression will occur. This study examined associations between the volume consumed in different settings by each partner and the occurrence and frequency of IPV.	Geographic sample of married or cohabiting couples residing in 50 medium to large California cities. Cross-sectional survey data were collected via confidential telephone interviews (60% response rate). Logistic and negative binomial regression analyses were based on 1,585 couples who provided information about past-12-month IPV, drinking contexts (number of times attended, proportion of drinking occasions when attended, average number of drinks), frequency of intoxication, and psychosocial and demographic factors. Drinking context–IPV associations for each partner were adjusted for the other partner's volume for that context and other covariates.	Male partner's volume per setting for bars and parks or public places was associated with the occurrence and frequency of male-to-female IPV and female-to-male IPV. Male's volume per setting for quiet evening at home was associated with the occurrence of female to-male IPV; female partner's volume for this setting was associated with the frequency of male-to-female IPV and female-to-male IPV.	

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
Gruenewald et al, 2005	US	Crime potentials theory asserts that certain subpopulations are disposed to participate in criminal activities (population potentials) and certain neighbourhoods are more likely to be places where crimes occur (place potentials). This study assesses the degree to which measures of the different geographic distributions of these potentials contribute to violent crime and the relation between alcohol outlets and violent assaults	Cross-sectional data on hospital discharges for violent assaults were obtained for residents in California. Assault rates were related to measures of population and place characteristics using spatial statistical models corrected for spatial autocorrelated error.	Assault rates were related significantly to local densities of off-premise alcohol retail establishments, not bars. However, densities of bars moderated substantially effects related to local population characteristics. Bars were related significantly to violence in unstable poor minority areas and in rural middle-income areas	Research for and preparation of this manuscript was supported by NIAAA Research Center Grant number P60-AA06282, and NIAAA grants numbered R37-AA12927 and R01-AA11968 to the first author.
Gruenewald, 2011		Regulations on the availability of alcohol have been used to moderate alcohol problems in communities throughout the world for thousands of years. In the latter half of the 20th century, quantitative studies of the effects of these regulations on drinking and related problems began in earnest as public health practitioners began to recognize the full extent of the harmful consequences related to drinking. This article briefly outlines the history of this work over four areas, focusing on the minimum legal drinking age, the privatization of alcohol control systems, outlet densities, and hours and days of sale.	Systematic review	In general, this assessment suggests that lower outlet numbers and reduced outlet densities, and limited hours and days of sale can effectively reduce alcohol sales, use, and problems. There are, however, substantial gaps in the research literature and a near absence of the quantitative theoretical work needed to direct alcohol-control efforts. Local community responses to alcohol policies are complex and heterogeneous, sometimes reinforcing and sometimes mitigating the effects of availability regulations.	

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
Hahn et al, 2010	UK, Australia, Iceland	Local, state, and national policies that limit the hours that alcoholic beverages may be available for sale might be a means of reducing excessive alcohol consumption and related harms. The methods of the Guide to Community Preventive Services were used to synthesize scientific evidence on the effectiveness of such policies.	Systematic review on the effects of increasing hours of sale in on-premises settings (in which alcoholic beverages are consumed where purchased) in high-income nations.	There was sufficient evidence in ten qualifying studies to conclude that increasing hours of sale by 2 or more hours increases alcohol-related harms. Thus, disallowing extensions of hours of alcohol sales by 2 or more should be expected to prevent alcohol-related harms, while policies decreasing hours of sale by 2 hours or more at on-premises alcohol outlets may be an effective strategy for preventing alcohol-related harms. The evidence from six qualifying studies was insufficient to determine whether increasing hours of sale by less than 2 hours increases excessive alcohol consumption and related harms.	No
Holmes et al, 2014		Reviews recommend controlling alcohol availability to limit alcohol-related harm. However, the translation of this evidence into policy processes has proved challenging in some jurisdictions.	This paper presents a critical review of empirical spatial and temporal availability research to identify its features and limitations for informing alcohol availability policies. The UK is used as an example jurisdiction. It reviews 138 studies from a 2008 systematic review of empirical availability research and our update of this to January 2014. Data describing study characteristics (settings, measures, design) were extracted and descriptively analysed.	Current evidence supports conclusions that controlling the spatial and temporal availability of alcohol is a key intervention for reducing alcohol consumption and related harms. However, this review has identified a series of methodological gaps and limitations in the existing evidence base. These hinder the translation of research into evidence-based policy recommendations.	

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
Hughes et al, 2011	Europe	Reducing alcohol-related harm in young people is a major priority across Europe. Much alcohol use and associated harm in young people occurs in public drinking environments. This review aims to identify environmental factors in drinking establishments that are associated with increased alcohol consumption and associated harm and to understand the extent of study in this area across Europe.	A systematic literature search identified 53 studies that had explored associations between physical, staffing and social factors in drinking environments and increased alcohol use or alcohol-related harm.	Throughout the studies, a wide range of physical, staffing and social factors had been associated with higher levels of alcohol use and related harm in drinking environments. Factors that appeared particularly important in contributing to alcohol-related problems included a permissive environment, cheap alcohol availability, poor cleanliness, crowding, loud music, a focus on dancing and poor staff practice. However, findings were not always consistent across studies.	
Lexence Advocaten & Notarissen (2015) iov Stedplan	Netherlands	<ul style="list-style-type: none"> • Blurring: wat is het en welke maatschappelijke ontwikkelingen maken dat het fenomeen zo in zwang is? 	review, erg beschouwend over de opkomst van blurring en in welke concepten zich dat vertaald. Ook stukje (niet erg inhoudelijk) over the juridische aspect en de geschiedenis.	Het juridische landschap is nog niet (voldoende) toegesneden op deze ontwikkelingen. Door strikte definities van horeca, detailhandel en logistiek in bestemmingsplannen, kunnen de nieuwe concepten vaak niet rechtstreeks worden ingepast. Mengvormen van deze bestemmingen zoals bij blurring het geval is, zijn namelijk veelal niet toegestaan. Om de nieuwe blurring concepten te realiseren is daarom meestal een wijziging of afwijking van het bestemmingsplan nodig. Ook gemeenten zitten gevangen in het strakke web van de ruimtelijke ordening. Er zal namelijk steeds een (afwijkings)procedure gevolgd moeten worden, zelfs als een nieuwe vorm van	

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
				blurring ruimtelijk aanvaardbaar is.	
Middleton et al, 2004	Worldwide	Local, state, and national laws and policies that limit the days of the week on which alcoholic beverages may be sold may be a means of reducing excessive alcohol consumption and related harms. The methods of the Guide to Community Preventive Services were used to synthesize scientific evidence on the effectiveness for preventing excessive alcohol consumption and related harms of laws and policies maintaining or reducing the days when alcoholic beverages may be sold. Outcomes assessed in 14 studies that met qualifying criteria were excessive alcohol consumption and alcohol-related harms, including motor vehicle injuries and deaths, violence-related and other injuries, and health conditions.	Qualifying studies assessed the effects of changes in days of sale in both on-premises settings (at which alcoholic beverages are consumed where purchased) and off-premises settings (at which alcoholic beverages may not be consumed where purchased). Eleven studies assessed the effects of adding days of sale, and three studies assessed the effects of imposing a ban on sales on a given weekend day.	The evidence from these studies indicated that increasing days of sale leads to increases in excessive alcohol consumption and alcohol-related harms and that reducing the number of days that alcoholic beverages are sold generally decreases alcohol-related harms. Based on these findings, when the expansion of days of sale is being considered, laws and policies maintaining the number of days of the week that alcoholic beverages are sold at on- and off-premises outlets in local, state, and national jurisdictions are effective public health strategies for preventing excessive alcohol consumption and related harms.	No

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
Pearce et al, 2007	New Zealand	Recent research has considered whether a range of social and physical characteristics of residential neighbourhoods are important in explaining social and spatial inequalities in health. One strand of this research has investigated the role of neighbourhood access to retail provision of healthy and affordable food.	In this national study we used Geographical Information Systems (GIS) to examine the association between food retail (supermarkets, convenience stores and fast food outlets) and licensed alcohol outlet locations, and an area measure of deprivation for urban neighbourhoods across New Zealand.	Contrary to what is found in the international evidence, for all outlet types, access to a range of retail options tended to be better in more deprived neighbourhoods. The implications of this socio-spatial distribution of food and alcohol retailing in reducing health inequalities are discussed.	
Popova et al, 2009		The aim of this study was to examine recent research studies published from 2000 to 2008 focusing on availability of alcohol: hours and days of sale and density of alcohol outlets.	Forty-four studies on density of alcohol outlets and 15 studies on hours and days of sale were identified through a systematic literature search	The majority of studies reviewed found that alcohol outlet density and hours and days of sale had an impact on one or more of the three main outcome variables, such as overall alcohol consumption, drinking patterns and damage from alcohol	
Ter Bogt et. AI (2009)	Netherlands	Alcohol- en cannabisgebruik als voorspellers van spijbelen, schoolprestaties en –motivatie	Kwantitatieve analyse naar de associatie tussen alcohol en cannabisgebruik bij 12-17 jarigen en een kwalitatieve analyse m.b.v. interviews over de perceptie van docenten en zorgteamleden over middelengebruik en schooluitval.	In deze dubbelstudie wordt beargumenteerd dat middelengebruik inderdaad een relevante antecedent van schooluitval is. Scholen hebben behoefte aan meer kennis en schooluitval in relatie tot middelengebruik te bestrijden.	subsidies van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en van het Onderwijs Cultuur en Wetenschappen
Wilson et al, 2014	Worldwide	Intimate partner violence (IPV) is a significant global public health issue. The consistent evidence that alcohol use by one or both partners contributes to the risk and severity of IPV suggests that interventions that reduce alcohol consumption may also reduce IPV. This study sought to review the evidence for	English-language studies and grey literature published 1 January 1992 - 1 March 2013 were investigated on whether alcohol interventions/policies were associated with IPV reduction within adult (> 18) intimate relationships. Eleven studies meeting design criteria for attributing effects to	Studies of community-level policies or interventions (e.g., hours of sale, alcohol outlet density) showed weak evidence of an association with IPV.	

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
		effects on IPV of alcohol interventions at the population, community, relationship and individual levels using the World Health Organization ecological framework for violence.	the intervention and ten studies showing mediation of alcohol consumption were included in the review. The heterogeneity of study designs precluded quantitative meta analysis; therefore, a critical narrative approach was used.		
Bryden, 2012		Exposure to a high number of alcohol outlets and adverts within a community may lead to higher alcohol use by local residents. The aim of this systematic review was to explore evidence on the influence on alcohol use of community level availability and marketing of alcohol.	A systematic review of the influence on alcohol use of community level availability and marketing of alcohol.	26 studies met the eligibility criteria. While the findings were not conclusive, there was some indication that higher outlet density and greater exposure to advertising in a local community may be associated with an increase in alcohol use, particularly among adolescents.	
Ahem et al, 2013	US	Alcohol outlet density has long been associated with alcohol-related harms, and policymakers have endorsed alcohol outlet restriction to reduce these harms. However, potential nonlinearity in the relation between outlet density and alcohol consumption has not been rigorously examined.	used data from the New York Social Environment Study (n = 4000) to examine the shape of the relation between neighbourhood alcohol outlet density and binge drinking by using a generalized additive model with locally weighted scatterplot smoothing, and applied an imputation-based marginal modelling approach.	Found a nonlinear relation between alcohol outlet density and binge drinking; the association was stronger at densities of more than 80 outlets per square mile. Binge drinking prevalence was estimated to be 13% at 130 outlets, 8% at 80 outlets, and 8% at 20 outlets per square mile.	No
Anderson et al, 2015	US	To examine whether plausibly exogenous increases in the number of establishments licensed to sell alcohol by the drink are related to crime.	During this period, 86 out of 105 counties in Kansas voted to legalize the sale of alcohol to the general public for on-premises consumption.	These counties show that a 10 percent increase in drinking establishments is associated with a 3 to 4 percent increase in crime. Reduced-form estimates suggest that legalizing the	No

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
				sale of alcohol to the general public for on premises consumption leads to a 10 to 12 percent increase in crime.	
Campbell et al, 2009	Worldwide	To asses Effectiveness of Limiting Alcohol Outlet Density As a Means of Reducing Excessive Alcohol Consumption and Alcohol-Related Harms	systematic review	Most of the studies included in this review found that greater outlet density is associated with increased alcohol consumption and related harms, including medical harms, injury, crime, and violence. Primary evidence was supported by secondary evidence from correlational studies. The regulation of alcohol outlet density may be a useful public health tool for the reduction of excessive alcohol consumption and related harms.	No
Halonen et al, 2013	Finland	Examined whether distance from home to the nearest bar, i.e. alcohol outlet permitting consumption on the premises, is associated with risky alcohol behaviours.	Cross-sectional and longitudinal study. Setting and participants The cross-sectional data consisted of 78 858 and the longitudinal data of 54 778 Finnish Public Sector Study participants between 2000 and 2009	Cross-sectionally, the likelihood of an extreme drinking occasion and heavy use was higher among those who resided <1 versus 1 km from a bar. Longitudinally, between individuals, a decrease from >1 km to 1 km in distance was weakly associated with an extreme drinking occasion and heavy use. Within-individual, the OR for becoming a heavy user was 1.17, per 1 km decrease in log-transformed continuous distance.	This study was supported by the Academy of Finland (projects 124271, 124322, 129262 and 126602) and the participating organisations.

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
Hobday et al, 2015	Australia	To measure the effect of alcohol outlets, sales and trading hours on alcohol-related injuries presenting at emergency	Alcohol-related injuries were identified using time-based surrogate measures: night injuries (n=51241) and weekend night injuries (n=30682). Measures of alcohol availability included number of outlets with standard and extended trading hours and mean sales per postcode. Negative binomial regression modelling with random effects was used to examine associations between availability and alcohol-related injury, controlling for socio-demographic characteristics.	Regions of Perth, Australia with greater off-premises alcohol sales and counts of on-premises alcohol outlets, particularly those with extended trading hours, appear to have higher levels of alcohol-related injuries.	Supported by Australian government
Kennely & Monrad, 2007	US	There are effective, research-based steps school systems can readily take to identify likely high school dropouts. Less is known about effective remedies designed to address dropout, though a variety of promising programs and interventions are available. This study focusses on analysing basic data on which students are showing early warning signs of dropping out.	Review	There is general consensus among researchers that strategies need to be more targeted to reach specific grade levels of at-risk populations, as identified by the key dropout indicators. There is also growing consensus that school level factors such as grades, retention, attendance, and classroom behaviour and engagement are better predictors of dropout than fixed status indicators such as gender, race, and poverty, although background factors are indeed often associated with dropout, including being born male, economically disadvantaged students, African American, or Latino	Funded by the U.S. Department of Education
Livingston, 2011	Australia	Number of studies have previously identified relationships between the	The study examines trends in postcode-level	The results of this study suggest that the density of alcohol outlets where the	Funding for this work was provided by the

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
		density of alcohol outlets and rates of violence, with different types of outlets related to violence in different locations. The previous work in Australia has been limited to studies based on police data, which are subject to numerous biases. This study extends the previous work by utilising hospital admissions as a less biased outcome measure, incorporating a 14 year longitudinal design and by developing comparative models for violence and rates of alcohol use disorders.	hospital admission data for assault and for alcohol use disorders over a 14 year period (n = 186) and their relationship with the density of three kinds of alcohol outlets. Fixed-effects models are developed to control for the differences between postcodes and for the overall trends in outlet density and morbidity rates.	main activity is alcohol consumption (i.e. pubs) is positively related to rates of assault-related hospital admissions, while the density of off-premise alcohol outlets is related to the rate of alcohol use disorders.	Sidney Myer Foundation and IOR Limited in the form of a PhD scholarship.
Mair et al, 2013	US	To quantify two specific aspects of drinking in various venues (past-year frequency of drinking in each venue and volume consumed per venue) and assess their relationships with intimate partner violence.	A geographic sample of married or cohabiting couples residing in 50 medium-to-large cities in California, USA (n = 1585 couples) was obtained. Cross-sectional survey data were collected via confidential telephone interviews.	Risks for IPV differed among drinking contexts and were sometimes related to heavier volumes consumed. In fully adjusted models, male partners' frequency of drinking at parties at another's home was associated with risk for male-to-female IPV and frequency of drinking during quiet evenings at home was associated with risk for female-to-male IPV. Female partners' frequency of drinking with friends at home was associated with decreased male-to-female IPV, but volume consumed was associated with increased risk.	This project was supported by grants number 1 R01AA017705-3 (Carol Cunradi, Principal Investigator) and P60AA006282 (Paul Gruenewald, Principal Investigator) from the National Institute on Alcohol Abuse and Alcoholism.
Mcleod et al, 1999	Australia	A case-control design was employed to quantify the risk of injury after the recent consumption of alcohol.	Participants and setting. A total of 797 cases and 797 controls were interviewed throughout 1997. A	Logistic regression analysis produced an odds ratio of 3.4 (95% CI: 1.8-6.4) for the risk of sustaining an injury after	No

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
			response rate of 82% was calculated for eligible cases who were approached by an interviewer. The rate for interviews conducted of all people presenting with an injury during the study period was 67%. Cases were injured patients from a hospital emergency unit. Controls were matched on suburb and were interviewed at home regarding activities leading up to the time of their matched case's injury.	consuming more than 60 g of alcohol in a 6-hour period, after controlling for demographic variables. The risk of injury at different levels of alcohol use was substantially higher for females with a significant odds ratio of 9.6 at greater than 60 g of alcohol compared to 2.1 for men.	
Richardson et al, 2014	UK	to assess whether there is a relationship with the number of alcohol outlets and alcohol-related illness and death	The researchers ran a regression analyses to quantify the size and strength of the relationships between alcohol outlet availability and health outcomes independently of other factors that are likely to be important in the relationship: income deprivation and urban/rural status (from Scottish Government's Urban-Rural Classification 2011-2012). Data zone populations by age group and sex (average 2002-2011, from GROS) were included in the mortality analyses.	There are large variations in numbers of alcohol outlets within neighbourhoods across Scotland. Across the whole of Scotland, neighbourhoods with higher numbers of alcohol outlets had significantly higher alcohol-related death rates. Alcohol-related death rates in neighbourhoods with the most alcohol outlets were more than double the rates in those with the fewest outlets. There were 34 alcohol-related deaths per 100,000 people in neighbourhoods with the most off-sales outlets, compared with 13 per 100,000 in neighbourhoods with the fewest. Across the whole of Scotland, alcohol-related hospitalisation rates were significantly higher in neighbourhoods with the most alcohol outlets.	No

Author(s) (year)	Geographical zone	Purpose of the study	Methodology	Main findings	Declared interests & funding
Williams et al, 2010	Australia	The aims of this study are to determine the prevalence of alcohol-related injury and contextual factors contributing to injury risk in an ethnically diverse population of Sydney.	The study was undertaken in emergency departments of six hospitals between 2005 and 2006 and used a case-crossover design. The 1599 attendees surveyed (response rate 64.2%) were aged over 14 years and had presented with an injury to the emergency department.	The risk of sustaining an injury was 1.42 times greater in attendees consuming alcohol compared with those who had not. At very high intake levels the risk of injury was statistically significant for both men and women. Drinking at a licensed premise and drinking alone or with a group of people also significantly increased the risk of injury.	No
World health organisation, 2007	Worldwide	In view of public health importance of alcohol-related injuries and limited data on the extent and role of alcohol involvement in non-fatal injuries reported to emergency departments, particularly in developing countries, the WHO Collaborative Study on Alcohol and Injuries was initiated and implemented by the World Health Organization. This study is the first international attempt of such a scale to quantify the role of alcohol in injured persons from several different countries using the same methodology.	The study was conducted in 12 countries as shown in the table below. A cross sectional study design was used to collect information from 5 410 participating patients admitted to hospital emergency departments serving specific areas in the cities and their surroundings. A case-crossover methodology was also used in 10 of the participating study centres (Argentina, Belarus, Brazil, Canada, China, Czech Republic, India, Mexico, New Zealand, Sweden) to estimate alcohol's contribution to the relative risk of non-fatal injuries. Data collection across the sites took place from December 2000 to February 2002.	This study found the proportion of injury cases with alcohol involvement ranged from 6% to 45% (a combined proportion for all countries was 20.4%). This is slightly higher than the 10-18% found in many other international studies. Sites in Argentina, Belarus, New Zealand and South Africa reported higher proportions of alcohol-related injury (25%, 29%, 36% and 45%, respectively). The differences between countries in the proportion of participants who consumed alcohol is likely to reflect the differences in the patterns of alcohol consumption within each country, cultural differences, differences in alcohol policies as well as the differences in service provision for injured patients.	This document was funded by a contribution from the Government of Sweden.

Postbus 4175
3006 AD Rotterdam
Nederland

Watermanweg 44
3067 GG Rotterdam
Nederland

T 010 453 88 00
F 010 453 07 68
E netherlands@ecorys.com

W www.ecorys.nl

Sound analysis, inspiring ideas